

Bog in religija pri Williamu Jamesu

Jamesova predstava Boga in religije sta povezana z njegovo etiko. Bistveno (krščanski) religiozni fenomen svetništva mu pomeni vrhunec moralnosti, dobrosti. Tudi če Bog ne obstaja, so za Jamesa etična načela resnična.¹ Etika in religija zadevata način, na katerega sprejemamo svet. Zato sta tesno povezani. Religija vpeljuje možnost novih dimenzij v moralno življenje. Toda po Jamesu do religije človeka pripeljejo moralne zahteve in tako kot v odnosu do metafizike ima etika tudi v odnosu do religije nadrejeno vlogo.² Po Jamesu človek sprejema religijo, ker je ta uspešna hipoteza, pragmatično uspešen pojem, ima določeno stopnjo rabe. Pragmatizem ne zavrača nobene hipoteze, "če iz nje izvirajo za življenje koristne posledice".³ Torej tudi religije ne. Da verujemo, je dobro v toliko, kolikor ima vera koristen vpliv na življenje, saj vera povečuje naše možnosti in svet odpira za možnost novosti. Vera (teizem) izraža človekovo upanje, hrepenenje po popolnem redu, in je ob enem spodbuda (in ne pogoj) za človekovo moralno delovanje.

V zadnjem poglavju *Pragmatizma* se James vprašuje, ali naj predmet religije pojmujejo pluralistično ali monistično in ugotovi, da pluralistično pojmovanje daje veljavnost možnostim. Pluralistično pojmovanje pušča človeku odprte možnosti in pobude. Pojem možnosti nato navezuje na vprašanje odrešitve sveta. Da je odrešitev sveta možna, pragmatično pomeni, da so nekateri pogoji odrešitve že navzoči. In več, ko jih obstaja, številnejši so njeni stvarni pogoji, bolj je odrešitev sveta možna. Nauk pragmatizma gle-

de odrešitve sveta se imenuje meliorizem. Odrešitev ni niti neizogibna (optimizem) niti nemožna (pesimizem), ampak možna. Se pravi, nekateri pogoji odrešitve so že obstoječi, in če bi se uresničili še ostali, bi bila odrešitev udejanjena.⁴ Svet raste in se izboljšuje po koščkih in ne kot celota, prek prispevkov njegovih posameznih delov. Odrešitev sveta je pogojna, njen pogoj pa je, "da vsak posamezni dejavnik da vse od sebe".⁵ Odvisna je od kooperativnega dela. Zanašati se moramo na ostale dejavnike, da bodo tudi oni dali vse od sebe; in če bo tako, bo izpopolnjeni svet logična posledica našega delovanja. Pragmatizem je po Jamesu lahko religiozen, če je religija melioristične ali pluralistične vrste, ki se nanaša na možnosti, ki niso nujne. Hipoteza o Bogu je resnična, ker dejansko deluje. Po Jamesu ostaja le vprašanje, kako jo dogmati, da se bo ustrezno združila z ostalimi delujočimi resnicami.⁶ Končni značaj sveta utegne biti delno odvisen od naših dejanj, naša dejanja pa od naše religije. Religija, ki človeku nalaga odgovornost za delovanje, je po Jamesu pluralistična oz. melioristična. Uspeh pluralističnega sveta zahteva našo dobro voljo in dejavno vero. Če bodo vsi dejavniki dali vse od sebe, bo svet izpopolnjen.⁷ Tako etika in morala kot religija stojijo na temelju nezadostne evidence. Toda ker imata določeno stopnjo rabe in koristen vpliv na življenje, sta resnični. Z njima lahko vplivamo na prihodnost, na bodoče lastnosti sveta.

Pragmatično je religija upravičena, ker zadovoljuje resnično subjektivno potrebo, v človeku povzroča najsrečnejše življenje, ki ga

sploh lahko pozna. Po Jamesu religija bogati, plemeniti moralo. V primeru krščanstva pa jo tudi preobraža.⁸ Religija in morala se torej ne prekrivata. "Kar se mene tiče, mislim, da se bo izkazalo, da vsebuje (religija) nekatere elemente, ki jih gola moralnost ne vsebuje..."⁹ Razvidnost, dokaz za religijo nastopi a posteriori, lahko rečemo, pragmatično iz človekovih izkušenj. Izkušnje osebne in duhovne narave kažejo na obstoj višjega življenja v veselju.¹⁰ V človeški zavesti je "občutek stvarnosti, čutenje objektivne prisotnosti, percepcija nečesa, kar lahko imenujemo 'nekaj tam,' ki je globlji in bolj splošen od vseh posebnih in posamičnih 'občutkov,' s katerimi sodobna psihologija domneva, da izvirno razkrivajo obstoječe stvarnosti."¹¹ James človekove izkušnje torej ne omejuje na golo čutno (pet čutil) izkušnjo ali na to, čemur razum potrди njegovo racionalnost. Če pogledamo na celotno človekovo mentalno življenje, "moramo priznati, da je del, ki ga lahko razloži racionalizem, relativno površinski. ... Instinkt vodi, razum samo sledi. Če oseba čuti prisotnost živega Boga na način kot so pokazali moji navedki, bodo kritični argumenti ... jalovo poskušali spremeniti njegovo vero."¹² Racionalizem po Jamesu naseljuje del človekove narave, ki ga lahko ubesedimo, je racionalen, logičen; intuicije pa so v globljem delu človekove narave. Na področju religiozne izkušnje mnoge osebe predmet svoje vere posedujejo v obliki neposredno dojetih kvazičutnih stvarnosti.¹³ Prav intuicije imajo pri osnovanju vere prednost pred racionalističnim delom človekove narave. Ta pristop potrjuje Jamesovo nesprijemanje racionalističnih metafizik, intelektualizma na vseh področjih, prav tako na področju religije, vere v nevidni red, Boga. Bolj je zaupal metodam znanosti kot racionalizmu. Vendar ga je njegovo predano iskanje prepričalo, da (angleški) empirizem ni empirizem v pravem pomenu besede, zato se sam odloči za globljo obliko empirizma, za radikalni empirizem. To

prikazuje Jamesovo neomajno zaupanje, pričanje v veljavnost, upravičenost in resničnost človekove izkušnje. Refleksijo je omejil na to (čisto) izkušnjo in hkrati zavrnil vse transcendentne, apriorne principe. Človekova izkušnja pa vedno priča o človekovem nalogodju, nezadovoljenosti z vidnim, čutnim svetom, ves čas kaže na človekovo željo po preseganju. Zaupanje človekovi izkušnji je Jamesa prepričalo tudi o nezadostnosti metod znanosti pri preučevanju celote človekove izkušnje. Na tej točki je pristavil metodo svojega pragmatizma, ki upošteva vsak pristop, metodo, hipotezo in jo ima za resnično, če ima za življenje koristne posledice. "Povsem sem prepričan, da je tak empirizem bolj naraven zaveznik religioznega življenja, kot je kadarkoli bila ali bi lahko bila dialektika."¹⁴

Človekove želje, notranji nemir za lastno izpolnitev, zahteva duhovni red, religijo. Dejstvo, da vidni svet človekovih potreb ne more zadovoljiti, okrepi vero v religijo in potrди možnost nevidnega sveta oz. reda.¹⁵ Slutnja takšnega sveta lahko privede do potrditve resničnosti takega sveta. Slutnje, ki temeljijo na človekovih zanimanjih in interesih, se mnogokrat potrdijo. Primer tega so npr. znanosti.¹⁶ James brani religiozne fenomene pred intelektualističnimi napadi, ki zavračajo vse, kar se ne prilega apriorni shemi. Njegov pluralizem in pragmatizem sta zaveznika religije. Ta religija pa mora prestatati pragmatični preizkus.

Bog – uporabna ideja

Bog, ki je vzpostavljen po takšni izkušnji in pragmatičnem preizkusu, mora biti Bog, ki ga potrebujemo in lahko uporabljamo. Njegove zahteve do nas morajo biti okrepjene naše zahteve do nas samih. Bog ni poznan ali razumljen, ampak uporabljan. Ne Bog, ampak življenje in več življenja je cilj religije, zato je vprašanje o Božjem obstoju nepomembno. Raba Boga govori, da religija ni anahronizem.¹⁷

To je "antiesencialističen"¹⁸ pogled na Boga, ki vanj ne postavlja nobene nujne lastnosti; niti tega, da bi npr. obstajal izven izkušnje. Njegov obstoj postane pojmovno nemogoč in je dostopen le vsakemu posamezniku prek religiozne izkušnje. To je res, vendar nam to ne bi smelo onemogočiti govorjenja o Bogu, pridevanja različnih presežnih pridevnikov Bogu. Videnja Boga kot popolnega bitja, kot prekipevajoče polnosti biti, ki se v svojem razkrivanju zakriva (skriva in tako kaže na skrivnost), kot osebe, ki jo vidimo in slišimo kot zgled, vodilo življenja, ki mu skušamo služiti kot najvišjemu idealu. Ideja, da Bogu lahko služimo, bi utegnila kot upor proti esencializmu bolj koristiti kot ideja, da je Bog le uporabljan, v službi. Idejo Boga, ki je le uporabljan, lahko hito nadomesti 'bolj' uporabna ideja. Soditi smemo, da je to Jamesova šibka točka. Saj človekova misel avtomatsko, po logični nujnosti, že sami ideji Boga prej pritika presežne lastnosti (vsemogočnost, vsevednost, absolutna dobrost, večnost, neskončnost...) in ne uporabnosti.¹⁹

Na področju religioznega je James ločil vprašani pomena in resnice. Pravi le, da imajo religiozni izrazi pomen, ki je osnovan na uporabi. Ne, da so resnični, ker je koristno verovati vanje.²⁰ Bog, kot ga predstavi James v svojih delih (Pragmatizem, *The Varieties, A Pluralistic Universe*), ni Bog Svetega pisma, ni osebni Bog, kot bi to pričakovali. Ni Bog, ki bi v svojem preseganju svetovnega reda, ki bi se v svoji vsemogočnosti lahko sklanjal k vsakemu posamezniku. Ne, Jamesov Bog je imanenten in končen, zato zavrača vse predstave o vsemogočnem in vsevednem Bogu. "Teološki mehanizem, ki je tako živo govoril našim prednikom, s svojo končno dobo sveta, svojim stvarjenjem iz nič, pravniško moralo in eshatologijo, s svojim okusom za nagrade in kazni, obravnavo Boga kot zunanjega načrtovalca, razumnega in moralnega voditelja, večini izmed nas zveni tako

čudno, kot da bi bil tuja in divjaška religija."²¹ Bog teizma je po Jamesu neuporaben in ga je treba zavreči. Ta Bog živi v višavah in je zato "neploden princip".²²

Takšnemu Bogu James očita, da živi ločeno od svojega stvarstva, da imamo lahko z njim le zunanje, pravne odnose. Božanstvu pragmatizma je bližje panteistično nazarje, vizija Boga kot prisotnega v notranjosti, in ne kot zunanjega stvarnika. Bog je eden od mnogih končnih delov pluralističnega sveta.²³ Ločitev med Bogom in svetom ni poudarjena. Bog, kot ga sprejema James, po njegovem mnenju nudi bližino med seboj in človekom. James pravi, da metafizični atributi, ki jih pripisujemo Bogu, ne morejo ustvariti povezave z našim življenjem. Jamesova teologija je odkrito osredotočena na človeka in njegove moralne interese. Prav moralni atributi Boga pa lahko imajo povezavo z življenjem človeka.²⁴ Dogmatični teologiji ne uspe dokazati, da Bog metafizičnih atributov obstaja. Zato James pravi, da je logično sklepanje neresnična pot do Boga.²⁵ Notranja osebna izkustva so dokaz za Boga. O njegovi naravi James lahko govori le z moralnimi atributi, zakaj le ti imajo lahko neko unovčljivo vrednost in koristen vpliv na življenje. Božji naravi tako pripisuje "uresničenost" človekovih moralnih hrepenenj, človekovo moralno življenje se razširi z zanimanjem za Boga v njem. Če človek gleda na svet teistično, se ta spremeni v živ *ti*, s katerim se lahko ukvarja. James gre celo tako daleč, da se sprašuje, ali zvestoba posameznikov prepričanjem, ki segajo preko (*over-belief*), ne pomaga Bogu, da je bolj zvest svojim velikim nalogam.²⁶ Bog dogmatične teologije je zanj le ideja, princip, ki na dejstva sveta nima vpliva. Vprašanje Božjega obstoja zanj leži le v posledicah za posamezne stvari, ki jih obstoj Boga lahko sproži.²⁷ James pravi, da Bog, kot ga interpretira pragmatizem, lahko odgovori potrebam človeškega srca. Ta Bog je

Zvone Žigon: Cikel Kamen in upanje, *Kivšku* (Zion, ZDA)

potopljen v svet, je v njem prisoten in tako postaja najmočnejša motivacija za človekovo moralno življenje.²⁸ Tu je uporaben. Predstava Boga zagotavlja idealen red, ki bo vedno ohranjen; vsaka tragedija in zlo sta z njim le začasna in delna, nista dokončni dejanji.

Pri vprašanju Boga ali bogov kot objektu vere je za Jamesa značilen dvojen odnos. Pred duševno krizo l. 1870 so mu bili naturalistični argumenti o (ne)obstoju Boga neizpodbitni in neizbežni. Toda po branju Charlesa Renouvierja, ki ga je osvobodilo duševne krize, je postal neizprosno doživljenski nasprotnik naturalizma in materializma. Teizem ima po njegovem pred ateizmom praktično prednost, tako kot svobodna volja pred determinizmom ali pluralizem pred monizmom. Nikoli ni bil prepričan v prisilne racionalne argumente za obstoj Boga, ker ljudje v Boga ne verujejo na osnovi logike, ampak zaradi čustvenih, notranjih religioznih po-

treb. Človekova hotenjska narava izvaja pritisk na druga področja duha, da prihajajo do teističnih zaključkov.

James postavi razliko med Bogom običajnih ljudi v njihovi religiji in Bogom stvarnikom v krščanski teologiji. Za Boga običajnih ljudi oz. popularnega krščanstva pravi, da je le en del pluralističnega sistema. Tudi če v tem sistemu ni absolutna, to še ne pomeni, da ni Boga.²⁹ Bog je končen, kljub temu morda skoraj nič ni zunaj njega, vendar gotovo ni vsrkal vsaj najmanjšega delca veselja. In ta delec ga napravi relativnega. Vsaj v moči ali spoznanju. Hipoteza, da je Bog absolut, je za Jamesa prej čustvena kot vzvišena. Takšnemu Bogu je časni svet tekmeč. Svet obstaja v razpodeljeni obliki, ne v obliki vsega, celote.³⁰ Bogu monističnih popolnosti James vseeno priznava paradokso praktičnost, vendar vidi težavo v tem, da so te popolnosti, tak Bog, le dodatek oddaljenega razmišlja-

nja, ki išče pojmovne nadomestke za Boga samega.³¹ Bog ne more biti tako oddaljen in ne v stiku s človekom.

Dejanske praktične potrebe so edina osnova za našo vero v obstoj Boga, so (edini) dokaz za vero v Boga, ki tudi lažje prestane pragmatični preizkus. Jamesov pragmatizem zato predstave Boga ne more zanikati. Gre za praktično in ne teoretično razvidnost. Ateizem, agnosticizem, materializem pa so neracionalni, saj niso spodbuda človekovi praktični naravi. James je bil tudi prepričan, da ima na področju religije pragmatizem prednost pred pozitivističnim empirizmom in religioznim racionalizmom. Pragmatizem je pri iskanju Boga pripravljen slediti logiki, čutom in osebnim izkušnjam, tudi mističnim, če imajo praktične posledice. In hipoteza Boga deluje zadovoljivo, to dokazuje izkušnja.³² Osebna religiozna izkušnja je Jamesu najodločilnejša za religijo.

Pri religiozni izkušnji gre za diskontinuiteto z 'naravno' izkušnjo; je tako edinstvena, da je materialistična interpretacija povsem nemogoča. V naše življenje uvaja nove elemente, ki vplivajo na naše ravnanje. Religiozno interpretirani svet, skladno z Jamesovim pluralizmom, dovoljuje različne dogodke in hkrati pri človeku zahteva drugačno ravnanje. Religija človeku daje moralno tolažbo, religija je za človeka velikega praktičnega pomena. Pragmatizem in radikalni empirizem sta potrjena z dejstvom, da zadovoljujeta človekove praktične potrebe, ker zagotavljata prostor religiji. Sprejetje religije pa pomeni vero in zavrnitev skepticizma. Religija, ki ustreza zahtevam človekove moralne narave, nikoli ne pridobi objektivne gotovosti. Tako zanjo kot za skepticizem ni razumskega dokaza. Religiozna vera se potrjuje s človekovim zadovoljstvom in ravnanjem. In ker je vera stvar osebne izkušnje, je vsebina vere pri različnih osebah različna. Izkušnjo oz. čutenje je James imel za globlji vir religije, teološke for-

mule pa za drugoten proizvod le teh. Religiozna izkušnja s čutenjem, ki ga povzroči, preoblikuje človekov odnos do njegovih moralnih obvez. Naporno poslušnost spremeni v radostno deležnost. Z religijo se moralno breme spremeni v duhovno radost. Takšna preobrazba moralnosti je posebej značilna za mistična izkustva, stanja.³³ Le pod vplivom religije lahko človek dosega višje moralne možnosti.³⁴ James je bil prepričan, da je z religiozno izkušnjo filozofsko dokazal obstoj nevidnega sveta. Pomen zemeljskega življenja pa obstoji prav v odnosu do tega nevidnega sveta. Prav ta svet vpliva na transformacijo naših etičnih teorij in moralnega življenja. Moralni interesi (poleg drugih) in zvestoba izkušnji dajejo pragmatično upravičenost veri v Boga.³⁵ Religija je pri Jamesu izpeljana iz izkušnje. Tako neposredne zaznavne izkušnje kot posredne, notranje izkušnje. Druga vrsta izkušnje postavlja merila in ideale, za katere iščemo potrditve v zaznavni izkušnji, zaznavnem toku. Veri, ki jo gradimo iz religiozne izkušnje, je James podelil filozofsko upravičenost in spoznavno veljavnost. Vera, religija in predstava Boga pa morajo vsi prestajati pragmatični preizkus in dokazovati svojo koristnost v življenju posameznika. Vsi pojmi in predstave so sprejemljivi za dopolnjevanje z novostmi iz neprekinjenega zaznavnega toka.

Dlje, ko beremo Jamesa, bolj odkrivamo, da je njegova misel na vseh delih prepletena z vsemi deli. Občutljivost za izkušnjo ga je privedla do prepričanja, da je svet bistveno moralen fenomen. Etika s praktično razsežnostjo je Jamesu tista komponenta izkušnje in sveta, ki ne more biti zanemarjana na nobenem področju, disciplini ali razmišljanju. Etika, religija, Bog in znanosti so koristni in uporabni za človeka. Etične teorije, ki se skušajo razviti neodvisno od Boga, so obsojene na razočaranje in sterilnost. Človek in njegovo moralno življenje sta nepopolna, zato morata najti izpol-

nitev v Bogu. V svetu brez Boga bi življenje še vedno imelo resnično etičen značaj, toda celovita lestvica moralnih vrednot bi bila zaprta. V skladu z Jamesom prisotnost Boga v svetu terja človekov odgovor, ki je moralen in ne le spoznaven. Spoznanje Boga na tak način, da vemo, kako naj v zvezi z njim delujemo, vodi v priznavanje njegovega obstoja. Tako je tudi z religijo; tisti, ki jo živi, ji bolje služi kot tisti, ki jo le pozna. Bog hoče, da sodelujemo z njegovim stvarstvom. James vzporeja spoznanje Boga in človekovo moralno življenje, ki se s spoznanjem Boga poglobi. Tudi pojmovanje Boga v zgodovini je po Jamesu določeno z nivojem moralnosti. Tako sta proces razvijanja vere in razvijanja moralnosti ozko povezana. Sledi pragmatični dostavek, namreč, da vsakomur, ki veruje v Boga, ta nekaj pomeni; da ga lahko uporablja, da ga je izbral zaradi koristi, ki jih prinaša. Kakor hitro se mu začnejo te koristi zdeti brez vrednosti, vredne prezira, nasprotno drugim koristim, se začne v Boga dvomiti in kmalu je zanemarjan.³⁶

Bog, kot ga predstavi James, je torej končen, ker radikalni empirizem ne daje nikarkršnega namiga, da bi neskončno bitje lahko obstajalo. Slednje bi po njegovem vključevalo tako dobro kot zlo in ne bi moglo imeti stika s svetom, saj bi bilo popolnoma transcendentno. In tako ne bi moglo imeti mesta v 'filozofiji izkušnje'. Boga je skušal privedi v intimen odnos s svetom in posebej človekom, zato govori o njegovi končnosti, v kolikor je nepredstavljivo, da bi človek imel odnos z neskončnim Bogom. Morda lahko Jamesovo pojmovanje končnosti Boga razumemo na način, da je dobrost Boga že omejitve; da je torej Bog lahko le dober in dobrost izkušamo (v končni izkušnji). Ker je Bog končen, ni zunan izkušnje in je neizpopolnjen, ga lahko pri njegovem delu podpira človek. Neskončni Bog po Jamesu ne bi mogel ustrezati našim moralnim potrebam. Ker je Bog končen, pravi

James, je človekovo konkretno, dejavno (tudi moralno) življenje lahko odvisno od Boga in ga ta tudi preobraža.

V mnogih stvareh glede moralnosti, religije in Boga se z Jamesom moremo strinjati. Vendar je vprašanje Boga obravnaval zelo svojsko. Sholastični in novoveški filozofi bi ga pri tem vprašanju s svojim naborom filozofskih pojmov in logike povsem potepotali. Nedvomno bi pri vprašanju in spoznavanju Boga prej pritrdili Tomažu Akvinskemu kot pa Jamesu, ki gotovo ni poznal Akvinčeve metafizike biti. Sicer bi brez obotavljanja pragmatično zatrdil, da je Bog neskončen, da je čista aktualnost, da so v njem udejanjene vse možnosti; kar pa ne pomeni dokončnosti, onemogočenosti, ampak popolnost in s tem tudi popolnost možnosti. Zato je lahko tudi v stiku s svetom in človekom, ne da bi zato moral biti končen. Drži pa tudi, da se ta izvajanja ne bi skladala z Jamesovim radikalnim empirizmom. Njegovim izvajanjem lahko kljub temu priznamo visoko stopnjo resničnosti in veljavnosti ter popolno upravičenost v (post)modernem kontekstu, kjer ni več toliko pomembno, kaj avtor pove, ampak na kakšen način to pove. V svojih razmišljanjih James ni sledil toliko logiki besed kot pa logiki izkušnje in dejstev. Prav to ga je naredilo za velikega filozofa.

1. Prim. *The Varieties*, 2002, 203-254; 375-406. Prim. Brennan, 76.

2. Na tem mestu se sama ponuja primerjava z Levinasom. James daje etiki prednost etiki pred metafiziko in religijo, Levinas pa pravi, da je prva filozofija etika in ne metafizika. Prvenstvo etike izpeljuje iz izkustva srečanja z drugim. Levinasova etika Drugega pravi, da se drugega ne da spoznati, da ne more biti spremenjen v objekt jaza, kot je to počela tradicionalna metafizika. O filozofiji je raje razmišljal s stališča filia, ljubezni in ne s stališča modrosti, sophia; torej kot o modrosti ljubezni in ne kot ljubezni do modrosti. Etika je sestavni del subjekta, etika odgovornosti do drugega predhaja objektivno iskanje resnice.

3. Prim. James, 2002, 145.
4. Prim. James, 2002, 151; James, *The Varieties*, 2002, 406,
5. James, 2002, 153.
6. Prim. James, 158. "Bog je resničen, ker proizvaja resnične učinke. ... Kjer je Bog, je tragedija le navidezna in delna, brodolom in razpad nista absolutno končni stvari." W. James, *The Varieties*, 2002, 399.
7. Prim. W. James, *Faith and The Right to Believe, v: Some Problems of Philosophy. A Beginning of an Introduction to Philosophy* (Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1996), 223-224.
8. Prim. Brennan, o.c., 21. Za filozofsko in zgodovinsko dober prikaz novosti krščanske moralnosti (krepost) glede na grško moralnost (vrlina) je dobra referenca E. Gilson, *Duh srednjeveške filozofije* (Ljubljana: Družina, 2002), poglavje Zakon in krščanska moralnost.
9. W. James, *The Varieties*, 2002, 29.
10. Prim. Brennan, 2004, 22.
11. W. James, *The Varieties*, 2002, 50.
12. James, *The Varieties*, 2002, 62.
13. Prim. James, *The Varieties*, 2002, 54.
14. W. James, *A pluralistic Universe*, januar 2004, <http://www.gutenberg.org/files/11984/11984-8.txt> (pridobljeno 14.1.10), 100.
15. James je v knjigi *The Varieties of Religious Experience* celotno poglavje str. 46-65 posvetil ugotavljanju in potrjevanju stvarnosti nevidnega reda, *The Reality of Unseen*. Knjigo, ki posebej obravnava to poglavje, je spisal Wayne Proudfoot, *William James and a Science of Religions. Reexperiencing The Varieties of Religious Experience* (New York: Columbia University Press, 2002).
16. "...Znanost ne bi bila tako napredna, kot je, če bi iz igre izključili strastne želje posameznikov po potrjevanju svojih verovanj." James, *Volja do verovanja, v: Pragmatizem*, 2002, 199.
17. Prim. W. James, *The Varieties*, 2002, 391.
18. James bi s tem mislil na racionalistično govorjenje o Bogu. Neizpodbitno so se razlike med bistvom in biti pri govorjenju o Bogu zavedali mnogi filozofi; tudi sholastiki, ki so Jamesu predstavljali neplodno racionalistično spekuliranje (npr. ko je zapisal, da sholastične definicije Boga pomenijo manj kot nič; prim. James, *Pragmatizem*, o.c., 72). Sledeč Jamesu Bog in njegovo stvarstvo v sholastični teologiji nimata nič skupnega. V tem je za Jamesa bistveni dualizem teističnega sistema. Krščanski Bog je torej dualističen. V takem sistemu moramo njegove ukaze mehanično ubogati. Za Boga panteizma, ki je imananten, pa se zdi, da svet poenoti popolneje kot zunanji stvarnik, izumitelj. Prim. *A Pluralistic Universe*, 13-14. Znan primer sholastične previdnosti govorjenja o Bogu je Tomaž Akvinski, ki pravi, da je bistvo Boga njegova bit sama. ("... et ideo inveniuntur aliqui philosophi dicentes quod Deus non habet quidditatem vel essentiam, quia essentia sua non est aliud quam esse eius." T. Akvinski, *De ente et essentia*, 2006, <http://www.corpusthomicum.org/oe.html> (pridobljeno 14.1.2010). Jamesu lahko in celo moramo očitati pristranskost in ga spodbijati v njegovem, tendencioznem in neobjektivnem branju srednjeveških sholastičnih avtorjev, v kolikor jih je sploh bral in ne o njih poslušal pripovedk noveveških in razsvetljenskih filozofov. Seveda mu ne očitamo iskrene rado-vednosti, pristnega filozofskega iskateljstva resnice.
19. J. Maritain pravi, da je Bog pragmatizma kot star zvest služabnik, ki mu je usojeno, da nam pomaga nositi križ, Bog empirizma pa samo navidezen Bog, "nekakšna božanska prikazen moralnega fenomenizma". J. Maritain, *Po navdihu Tomaža Akvinskega* (Celje: Mohorjeva družba, 2004), 9.
20. Prim. Goodman, *Wittgenstein and William James* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 153-154.
21. W. James, *A Pluralistic Universe*, 14.
22. W. James, 2002, 24.
23. Prim. Brennan, 2004, 29, 33. Teorija pansihizma je Jamesa zelo pritegnila.
24. Prim. Brennan, 2004, 30.
25. Prim. W. James, *The Varieties*, 2002, 346.
26. Prim. W. James, *The Varieties*, 2002, 400.
27. Prim. W. James, *The Varieties*, 2002, 402.
28. Prim. Brennan, 2004, 31.
29. Prim. W. James, *The Pluralistic Universe*, januar 2004, <http://www.gutenberg.org/files/11984/11984-8.txt> (pridobljeno 14.1.10) 39.
30. Prim. W. James, *The Pluralistic Universe*, januar 2004, <http://www.gutenberg.org/files/11984/11984-8.txt> (pridobljeno 14.1.10), 43-44, 101.
31. Prim. W. James, *The Pluralistic Universe*, 99-100.
32. Prim. W. James, 2002, 61-66.
33. James denimo našteje štiri značilnosti mističnega stanja: 1. neizgovorljivost – to stanje se upira opisu; 2. spoznavna kvaliteta – prinaša določeno spoznanje, vpogled v globine resnice, ki jih diskurziven um ne sondira; 3. minljivost; 4. pasivnost – osebek je v tem stanju pasiven. Prim. James, *The Varieties*, 2002., 295-296.
34. Prim. Brennan, 2004, 26.
35. Husserl je hvalil Jamesovo zvestobo izkušnji, saj so mu njegova opazovanja na na področju deskriptivne psihologije predstavitevne izkušnje pomagala, da se je oddaljil od psihologističnega naziranja. Prim. Brennan, o. c., 95.
36. Prim. W. James, *The Varieties*, 2002, 257.